

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 39 (2018)

Δελτίον ΧΑΕ 39 (2018), Περίοδος Δ'. Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα

Το αρχείο του Χαράλαμπου Μπούρα στο Μουσείο Μπενάκη: Η γνωστή και άγνωστη πλευρά του αρχιτέκτονα και η φωτογραφική ματιά ενός βυζαντινολόγου

Ναταλία ΜΠΟΥΡΑ (Natalia BOURA), Αλίκη ΤΣΙΡΓΙΑΛΟΥ (Aiki TSIRGIALOU)

doi: [10.12681/dchae.18460](https://doi.org/10.12681/dchae.18460)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑ (Natalia BOURA) N., & ΤΣΙΡΓΙΑΛΟΥ (Aiki TSIRGIALOU) A. (2018). Το αρχείο του Χαράλαμπου Μπούρα στο Μουσείο Μπενάκη: Η γνωστή και άγνωστη πλευρά του αρχιτέκτονα και η φωτογραφική ματιά ενός βυζαντινολόγου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 39, 17-28.
<https://doi.org/10.12681/dchae.18460>

Ναταλία Μπούρα – Αλίκη Τσίργιαλου

ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ: Η ΓΝΩΣΤΗ ΚΑΙ ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑ ΚΑΙ Η ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΑΤΙΑ ΕΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΛΟΓΟΥ

Αφορμή για την εισήγηση αυτή στάθηκε η απόφαση της οικογένειας του καθηγητή Χαράλαμπου Μπούρα να δωρίσει το πολύτιμο αρχείο του στο Μουσείο Μπενάκη. Πρόκειται για μια πρώτη παρουσίαση των θεματικών ενότητων τού παραδειγματικά ταξινομημένου υλικού που συγγέντωσε από τα φοιτητικά του χρόνια, έως τις πιο πρόσφατες μελέτες του, με σκοπό τη γνωριμία με τον ταλαντούχο αρχιτέκτονα και δεινό φωτογράφο πίσω από τον γνωστό σε όλους καθηγητή - ιστορικό της Αρχιτεκτονικής και βυζαντινολόγο.

The motive for this presentation was the decision of the family of Professor Charalambos Bouras to donate his personal archive to the Benaki Museum. It is a preliminary presentation of the thematic units within the archival material, which was classified in an exemplary way; material that Professor Bouras kept from his student years until his most recent studies. This presentation will allow us to get to know better the talented architect and photographer behind the well-known professor of the history of architecture and byzantinist.

Λέξεις κλειδιά

Χαράλαμπος Μπούρας, αρχαιολογική φωτογραφία, ιστορία της Αρχιτεκτονικής, βυζαντινά μνημεία, Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής - Μουσείο Μπενάκη, Φωτογραφικά Αρχεία - Μουσείο Μπενάκη.

Keywords

Charalambos Bouras; archaeological photography; history of architecture; Byzantine monuments; Modern Greek Architecture Archives - Benaki Museum; Photographic Archives - Benaki Museum.

Η γνωστή και άγνωστη πλευρά του αρχιτέκτονα...

Τα Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής του Μουσείου Μπενάκη ιδρύθηκαν το 1995 με πρωτοβουλία τριών αρχιτεκτόνων και μίας αρχαιολόγου. Ένας εκ των τριών αρχιτεκτόνων ήταν ο Χαράλαμπος Μπούρας, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Μουσείου Μπενάκη από το 1990.

Επιβεβαιώνοντας έμπρακτα τον ενθουσιασμό του και την υποστήριξη του προς αυτόν τον νέο θεσμό, δώρισε μέρος του προσωπικού του αρχείου το 1997, όταν τα Αρχεία είχαν βρει, προσωρινά, μόνιμη στέγη στο κτήριο του Χατζηκυριάκου-Γκίκα στην οδό Κριεζώτου.

Το τμήμα αυτό του αρχείου περιελάμβανε εργασίες από τα φοιτητικά του χρόνια αλλά και σχέδια της διπλωματικής που είχε εκπονήσει το 1957 στο μάθημα της Διακοσμητικής, με καθηγητή τον Δημήτρη Πικιώνη, και η οποία είχε ως θέμα προσχέδια και έρευνες για τη διαμόρφωση του χώρου και την ανέγερση του αναπαυτηρίου στον Άγιο Δημήτριο Λουμπαρδιάρη στον λόφο του Φιλοπάππου (Εικ. 1). Τα σχέδια αυτά που αφορούν στα αετώματα του ναού, είναι σχεδιασμένα με ευαισθησία, ενώ παράλληλα διαφαίνεται η γνώση και η βαθιά κατανόηση της ελληνικής αρχιτεκτονικής ιστορίας.

Εκπληξη προκαλεί ένα μικρό σχέδιο, της ίδιας περιόδου των σπουδών, που απεικονίζει τον Πύργο των

* Ν. Μπούρα, αρχιτέκτων, υπεύθυνη Αρχείων Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής, boura@benaki.gr

** Αλ. Τσίργιαλου, ιστορικός φωτογραφίας, υπεύθυνη Φωτογραφικών Αρχείων Μουσείου Μπενάκη, tsirgiadou@benaki.gr

Εικ. 1. Σχέδιο από τη διπλωματική εργασία που εκπόνησε ο Χαράλαμπος Μπούρας με καθηγητή τον Δημήτρη Πικιώνη με θέμα το αναπαυτήριο στον Άγιο Δημήτριο τον Λουμπαρδιάρη, Αθήνα, 1957.

Αέρηδων. Μια απλοποιημένη-αφαιρετική, μοντέρνα θα λέγαμε, απόδοση ενός κλασικού θέματος, που όμως δεν παύει να αποπνέει την ίδια ευαισθησία και ηρεμία.

Λίγο αργότερα, το 2004, δώρισε στα Αρχαία ένα ακόμη τμήμα του αρχείου του με φοιτητικές εργασίες αλλά και μια συλλογή από αφίσες που είχε ο ίδιος συγκεντρώσει. Η συλλογή με τις αφίσες φανερώνει επίσης τα ποικίλα στοιχεία που τον ενδιαφέρουν και κινούν την περιέργειά του.

Στην τελευταία δωρεά, από την οικογένειά του πλέον, προς το Μουσείο Μπενάκη περιλαμβάνονται:

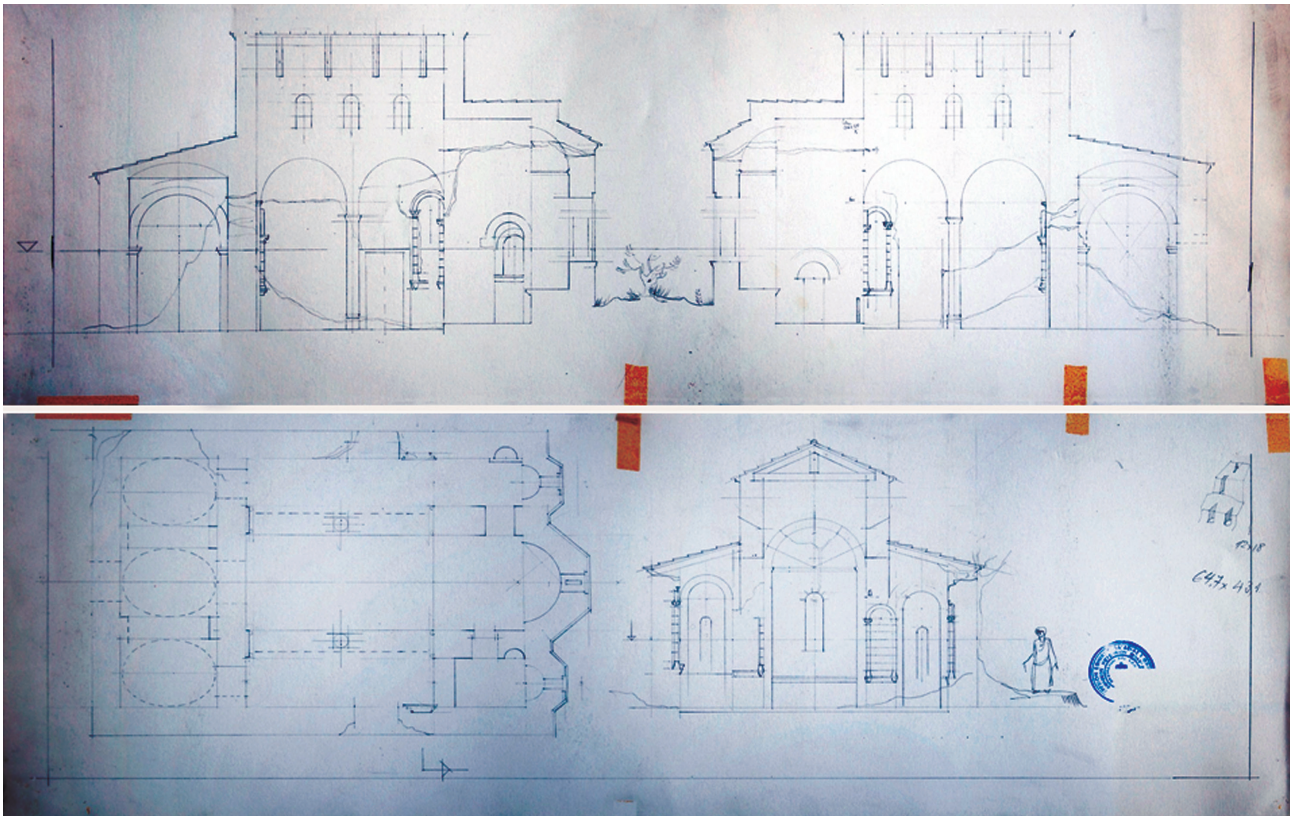
- Πρακτικά διαφόρων Επιτροπών των οποίων υπήρξε μέλος, όπως της ΕΣΜΑ (1989-2016), της ΧΑΕ (1979-1999), της Επιτροπής Επιδεύρου (1984-1997), της Επιτροπής Διονυσιακού Θεάτρου (1984-1997), του ΤΑΔΠΠΕΑΕ (2005-2009) κ.ά.
- Μελέτες που εκπόνησε για διάφορα μνημεία της Ελλάδας και που αφορούν σε διαφορετικές ιστορικές χρονικές περιόδους.
- Σχέδια του ίδιου, αποτυπώσεις αλλά και προτάσεις αποκατάστασης, συνοδευτικά των μελετών που είχε εκπονήσει.
- Πλούσιο φωτογραφικό υλικό· φωτογραφίες που δημιουργούσε από προσωπικό ενδιαφέρον, φωτογραφίες τεκμηρίωσης και συνοδευτικές των μελετών του και φωτογραφίες που προορίζονταν για τα μαθήματα.

Ακόμα και με ένα πρώτο, γρήγορο κοίταγμα αυτού του υλικού, αποκαλύπτεται η μοναδική και πολύπλευρη προσωπικότητα του Χαράλαμπου Μπούρα.

Το πλήθος και μόνο αυτού του υλικού αποδεικνύει την αφοσίωση του επιστήμονα στο αντικείμενο της μελέτης του και φανερώνει την προσήλωση και την παραγωγικότητα καθώς και το εύρος του επιστημονικού πεδίου, το οποίο κατείχε απόλυτα. Μια προσωπικότητα γνωστή και οικεία σε όλους όσοι ασχολούνται με θέματα ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, αποκαταστάσεων, Ιστορίας ή Αρχαιολογίας. Το προσεκτικά τακτοποιημένο και οργανωμένο αρχείο του παραπέμπει άμεσα στον σχολαστικό παρατηρητή και μελετητή.

Στα Αρχαία θα φυλάσσονται πλέον οι μελέτες που είχε εκπονήσει. Είναι πολύ νωρίς για να μιλήσουμε για το σύνολο των μελετών, καθώς η διαδικασία παραλαβής του αρχείου δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, αλλά γενικά κάθε μελέτη αποτελείται από έναν φάκελο με το υλικό της έρευνας που προηγήθηκε (σημειώσεις, καρτέλες, παραπομπές), πρωτότυπα σχέδια, εφόσον έγιναν από τον ίδιο, φωτογραφικό υλικό, το χειρόγραφο και το τελικό δακτυλογραφημένο κείμενο. Ανάμεσα στις εξαιρετικά σημαντικές «σπουδές» του αναφέρονται ενδεικτικά:

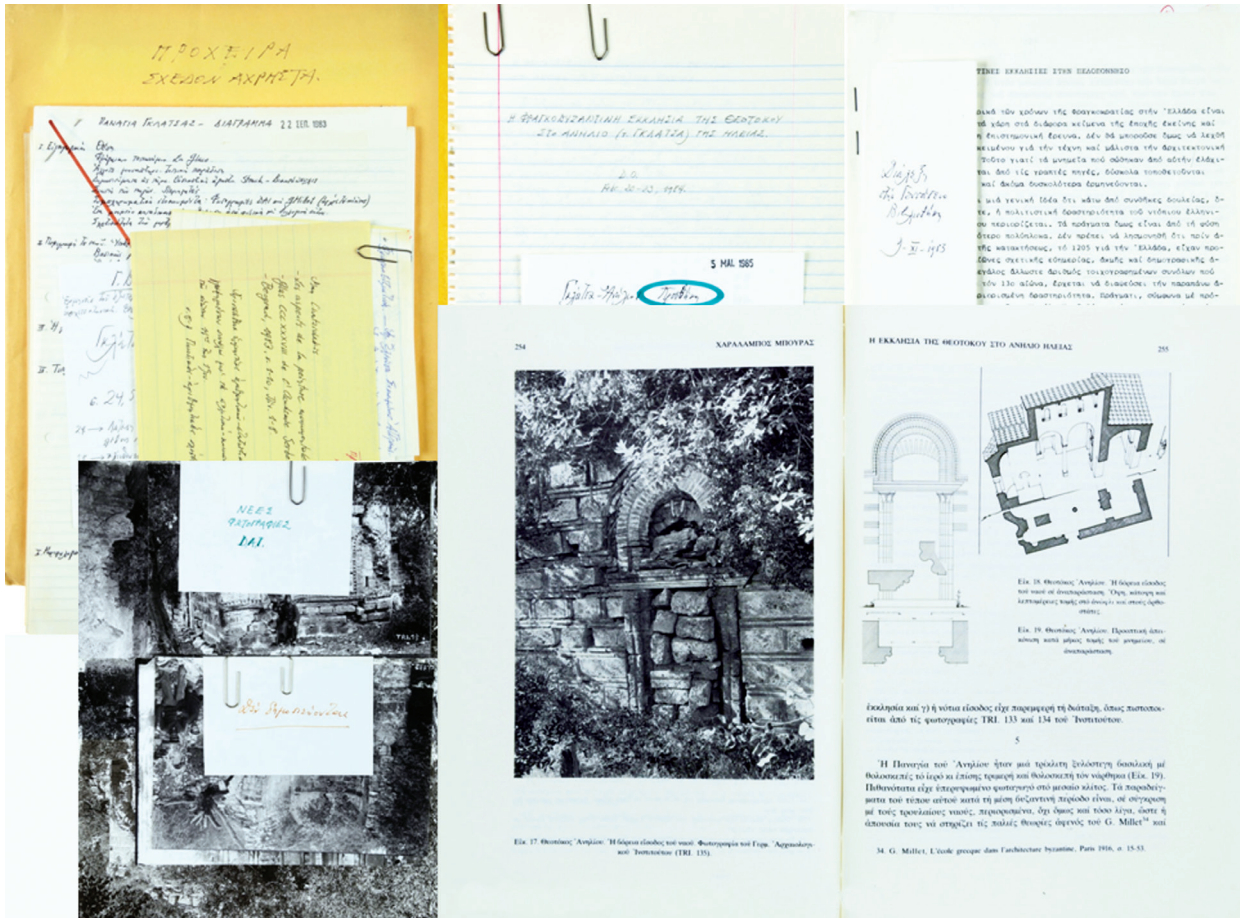
- Ο φάκελος της μελέτης «Βυζαντινές “Αναγεννήσεις” και η αρχιτεκτονική του 11ου και 12ου αιώνας», δημοσιευμένη στο *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* το 1969· αφορά στην αναζήτηση της συνέχειας ανάμεσα σε αρχαιότητα και Βυζάντιο, και στη διερεύνηση της πιθανότητας αναβίωσης της

Εικ. 2. Σχέδια από τον φάκελο της μελέτης του Χαράλαμπου Μπούρα για τη φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο της Ηλείας.

τέχνης και της αρχιτεκτονικής από την μια περίοδο στην άλλη. Ο φάκελος περιέχει καρτέλες και σημειώσεις, παρατηρήσεις, το χειρόγραφο κείμενο, πηγές και φωτογραφικό υλικό.

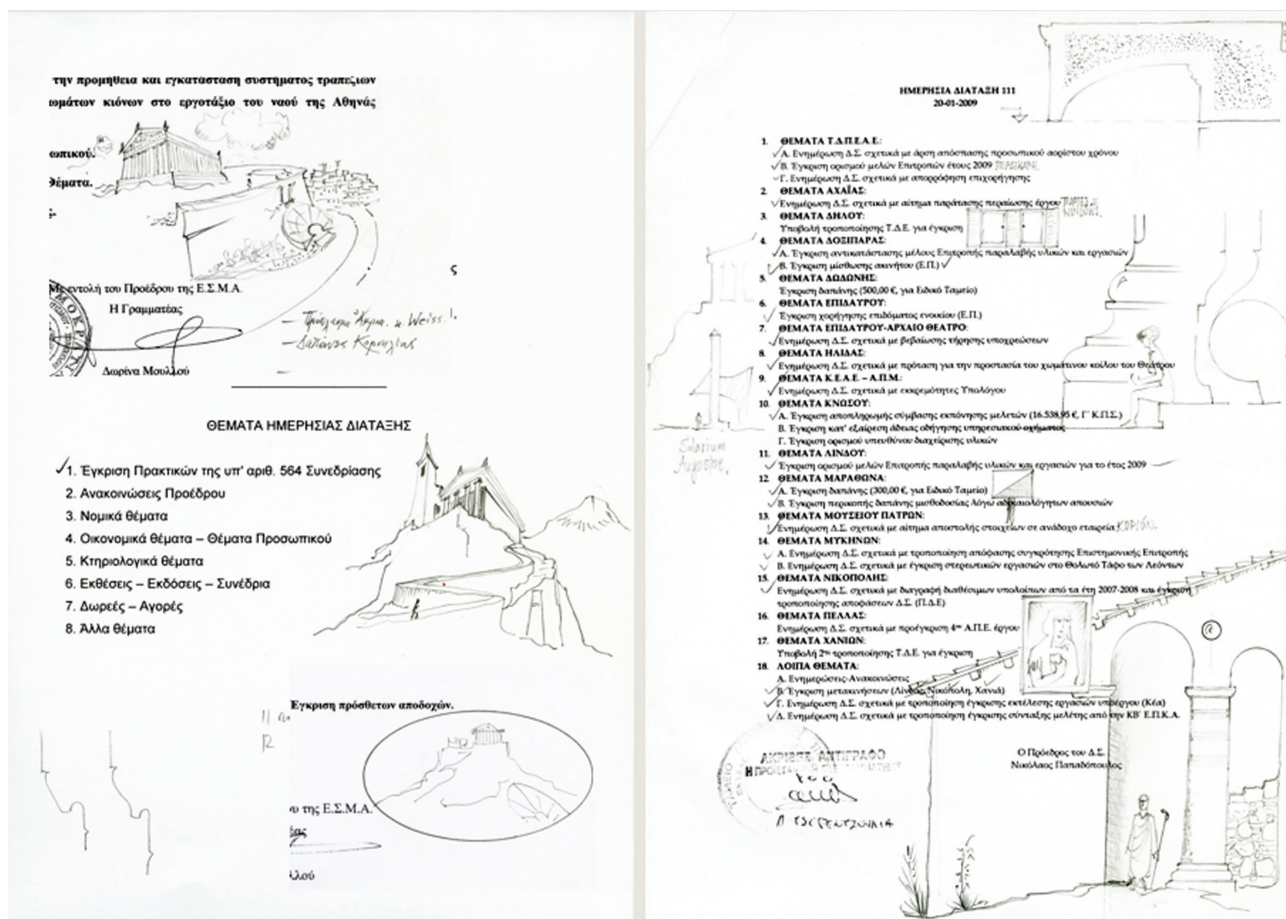
- Η μελέτη για τη «Βυζαντινή βασιλική της Ζούρτσας (ή Κάτω Φιγάλεια)» στη δυτική Πελοπόννησο, δημοσιευμένη το 1971 στα *Cahiers Archéologiques* και εκ νέου, μεταφρασμένη, το 1987, στον τοπικό τύπο. Στον φάκελο αυτό βρίσκονται το προσχέδιο του κειμένου, το χειρόγραφο κείμενο, η πρώτη μετάφραση και οι διορθώσεις της, καρτέλες με παρατηρήσεις, σημειώσεις και πηγές, ο κατάλογος των εικόνων, η σχετική αλληλογραφία με τους εκδότες καθώς και το δημοσιευμένο τελικό κείμενο.
- Η μελέτη για τις «Χάλκινες βυζαντινές θύρες της Μεγίστης Λαύρας» –ένα θέμα γύρω από το οποίο κινήθηκε και η διδακτορική του διατριβή–, η οποία δημοσιεύθηκε το 1975 στο *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*. Στον φάκελο της μελέτης αυτής περιέχονται η συλλογή πληροφοριών και πηγών, οι καρτέλες με τις σημειώσεις, το ελληνικό χειρόγραφο, το δακτυλογραφημένο κείμενο, η μετάφραση του κειμένου στα αγγλικά, οι πρώτες διορθώσεις, το τελικό κείμενο, ένα δοκίμιο της δημοσίευσης και η σχετική με τη δημοσίευση αλληλογραφία. Σύμφωνα με μεταγενέστερες δικές του σημειώσεις, πρόκειται για τη «δημοσίευση ενός από τα σπουδαιότερα και καλύτερα διατηρημένα έργα μεταλλοτεχνίας του Βυζαντίου, που παρέμενε ως τότε απαρατήρητο».
- Η μελέτη για τη «Φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο της Ηλείας», δημοσιευμένη το 1984 στο *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*. Περιλαμβάνονται το χειρόγραφο του κειμένου, σημειώσεις, καρτέλες, φωτογραφικό υλικό, σκίτσα και σχέδια αποτύπωσης, γραφικές αναπαραστάσεις του ναού, μια διάλεξη που έγινε το 1983 στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη με θέμα «Φραγκοβυζαντινές

Εικ. 3. Διάμορφης μορφής υλικό από τον φάκελο της μελέτης του Χαράλαμπου Μπούρα για τη φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο της Ηλείας.

εκκλησίες στην Πελοπόννησο», καθώς και το χειρόγραφο μιας άλλης διάλεξης στην αγγλική γλώσσα, που είχε ως θέμα πιθανόν τις βυζαντινές εκκλησίες στην Ελλάδα (Εικ. 2, 3).

- Η δημοσίευση του «Καταλόγου των αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου», που βρίσκονταν άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Μια δημοσίευση του 1988, και πάλι στο Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Μετά την αποτύπωση και καταγραφή 946 κομματιών, προχώρησε στη μελέτη 84 μελών, τα οποία και μεταφέρθηκαν από τις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στο Βυζαντινό Μουσείο το 1986. Το υλικό της συγκεκριμένης μελέτης περιλαμβάνει: ένα ξύλινο κουτί με τις καρτέλες ευρετηρίασης των μελών με πληροφορίες και φωτογραφίες, δέκα μπλοκ με τα σκίτσα των αποτυπώσεών τους, δύο φακέλους με σημειώσεις, φωτογραφίες εξ επαφής (contact) και φωτογραφίες των μελών, πηγές, παραπομπές, σχετικές πληροφορίες που είχε συλλέξει, και το δακτυλογραφημένο κείμενο. Να σημειώσουμε ότι πολλά μέλη παραμένουν αδημοσίευτα. Ο ίδιος σημειώνει για το σύνολο του υλικού: «Ο περιγραφικός τους κατάλογος δεν έχει ολοκληρωθεί... Το υλικό ήταν επιστημονικώς άγνωστο, αν και πολλών μελών το μορφικό και καλλιτεχνικό ενδιαφέρον είναι σημαντικό».
- Η μελέτη για την «Παναγία του Οσίου Λουκά», που είχε ξεκινήσει με την πρώτη του σύζυγο, τη βυζαντινολόγο Λασκαρίνα Φιλιππίδου-Μπούρα, στη μνήμη της οποίας, μετά τον πρόωγο θάνατό της, αφιέρωσε και τη μελέτη που πραγματοποίησε για το οικοδόμημα που στεγάζει το μουσείο τώρα, ένα έργο το οποίο

Εικ. 4. Σκίτσα από τον φάκελο «Σκίτσα Σχόλης» του Χαράλαμπου Μπούρα.

έγινε δαπάναις της Ελληνικής Εταιρείας. Ο φάκελος αυτός περιλαμβάνει το κείμενο, σχέδια και φωτογραφίες της σχετικής μελέτης για τις εργασίες αποκατάστασης του ναού, το τελικό τεύχος, όπως υποβλήθηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού, αντίγραφο της υπουργικής απόφασης με την έγκριση της μελέτης καθώς και μια προσφορά για την κατασκευή και τοποθέτηση των διακοσμητικών παραθύρων. Υπάρχουν επίσης τα σχέδια για τη διαμόρφωση της Τράπεζας σε μουσείο γλυπτών της μονής.

- Η μελέτη «Επανεξέταση του καθολικού της Ζωοδόχου Πηγής στο Δερβενοσάλειο», μια μελέτη που ξεκίνησε το 1973 και η οποία τελικά δημοσιεύτηκε στο Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας το 1994. Σε αυτόν τον φάκελο περιλαμβάνονται το χειρόγραφο, το δακτυλόγραφο κείμενο, σχετική αλληλογραφία, οι σημειώσεις από την πρώτη επίσκεψη το 1973, σκίτσα και σχέδια αποτυπώσεων από μεταγενέστερες επισκέψεις, καρτέλες με πηγές και σημειώσεις για το κείμενο, και η καταγραφή των slides της ομιλίας. Ο ίδιος αναφέρει για αυτή τη μελέτη πως «επανεξετάζεται για να δοθούν αναπαραστάσεις του κυριώς ναού, που βρίσκεται σε πλήρη ερείπωση σήμερα... Το άρθρο δίνει νέες γνώσεις για ένα από τα σημαντικότερα έργα αρχιτεκτονικής της μεσοβυζαντινής περιόδου στην κυρίως Ελλάδα και ενισχύει την άποψη ότι η μονή ταυτίζεται με εκείνη της Θεομήτορος, την οποία έκτισε ο όσιος Μελέτιος στην περιοχή».
- Η μελέτη για την «Αρχιτεκτονική της Παναγίας του Μουχλίου στην Κωνσταντινούπολη». Μία ακόμη μελέτη, που δημοσιεύθηκε στο Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας το 2005. Στον φάκελο αυτής της μελέτης περιλαμβάνονται το χειρόγραφο, το τελικό διορθωμένο κείμενο, αντίγραφα της

εικονογράφησης της ανακοίνωσης, πρόχειρα σχέδια, η καταγραφή των slides της ομιλίας και οι πρώτες σημειώσεις με πηγές και παρατηρήσεις. Υπάρχει εκτός φακέλου και ένα ρολό με τα σχέδια του ναού, κάποια δικά του και κάποια του Κωνσταντινουπολίτη αρχιτέκτονα Απόστολου Πορίδη.

Να σημειώσουμε πως η τελευταία προς έκδοση μελέτη παραδόθηκε στις 15 Ιουλίου 2016. Πρέπει, επίσης, να αναφερθεί πως οι φάκελοι αυτοί αφορούν στις μικρότερες ανακοινώσεις και δημοσιεύσεις. Για κάθε μια από τις μεγαλύτερες εκδόσεις υπάρχει πολύ περισσότερο υλικό, η παραλαβή του οποίου είναι ακόμη εν εξελίξει.

Ως πιο πολύτιμο υλικό ξεχωρίζουν τα σχέδια αποτυπώσεων μνημείων, καθώς το πρωτότυπο αυτό υλικό είναι βασική πηγή πληροφοριών και παρακαταθήκη για τους μελλοντικούς ερευνητές.

Κάτι που ξαφνιάζει είναι τα στοιχεία που όχι μόνο αφήνει να παρεισφρήσουν ανάμεσα στις σπουδές και τις μελέτες, αλλά και τα φυλάσσει με αγάπη και ευχαρίστηση. Ένας φάκελος, με τον τίτλο «Σκίτσα Σχόλης», περιλαμβάνει σκίτσα που είναι φτιαγμένα μόνο για την ευχαρίστηση που αντλούσε ο ίδιος από τη δημιουργία τους, από την εξωτερίκευση των σκέψεων και την αποτύπωση της καλλιτεχνικής ευαισθησίας, και που τα κρατούσε για προσωπική απόλαυση. Πρόκειται για σχέδια άρτια, ευφάνταστα, πολύ όμορφα, που μας παρουσιάζουν μια, καταπιεσμένη ίσως, καλλιτεχνική, πιο ελεύθερη πλευρά του επιστήμονα. Διακρίνεται σε αυτά μια μοντέρνα ματιά και απόδοση των θεμάτων. Είναι εντυπωσιακό ότι τέτοια σκίτσα υπάρχουν και σε ημερήσιες διατάξεις συνεδριάσεων επιτροπών στις οποίες συμμετείχε! Άλλοτε στα περιθώρια, άλλοτε ενταγμένα μέσα στο κείμενο και δεν μπορεί κανείς παρά να θαυμάσει τις μικρογραφίες αυτές, φτιαγμένες κάπως βιαστικά, που όμως μοιάζουν αυτοτελείς και ολοκληρωμένες, και οι οποίες συνόδευαν την προσήλωσή του στην εκάστοτε συζήτηση των διαφόρων θεμάτων (Εικ. 4). Η θεματολογία ποικίλλει ανάμεσα σε αρχαία, βυζαντινά, λαϊκά θέματα, συνθέσεις φανταστικών οικισμών, λεπτομέρειες, εκφραστικά πορτραίτα-ηθογραφίες, αφαιρετικά, γεωμετρικά ή και λίγο πιο «παιχνιδιάρικα» θέματα, με κάποια από αυτά να επαναλαμβάνονται εμφαντικά με παραλλαγές –ίσως προσωπικές εμμονές;

Ένα από αυτά τα θέματα είναι και οι αναθηματικές στήλες, και συγκεκριμένα το σκίτσο μιας στήλης με την επιγραφή «Χαῖρε Παροδίτα». Πρόκειται για επιγραφή που βρίσκουμε σε αρκετές αρχαιοελληνικές ταφικές στήλες. Μια σύντομη έρευνα μας οδήγησε σε μια κρυφή μεγάλη του αγάπη, την ποίηση. Η προσωπική βιβλιοθήκη του, άλλωστε, αποτελείται κατά το ένα τρίτο περίπου από ποιητικές συλλογές. Οδηγηθήκαμε στο ποίημα *Μπολιβάρο* του Νίκου Εγγονόπουλου, στους στίχους:

Σὰν θᾶρθη μάρμαρο, τὸ πιὸ καλὸ, ἀπὸ τ' Ἀλάβανδα,
μ' ἀγίασμα τῶν Βλαχερνῶν θὰ βρέξω τὴν
κορφὴ μου,
Θὰ βάλω ὅλη τὴν τέχνη μου αὐτὴ τὴ στᾶση σου νὰ πε-
λεκήσω, νὰ στήσω ἐνοῦ νέου Κούρου
τ' ἄγαλμα στῆς Σικίνου τὰ βουνά,
Μὴ λησμονώντας, βέβαια, στὸ βᾶθρο νὰ χαράξω τὸ πε-
ρίφημο ἐκεῖνο *Χαῖρε παροδίτα*.

Η απόφαση της οικογένειάς του να δωρηθεί το σύνολο του υλικού στο Μουσείο Μπενάκη ήταν μια συνειδητή απόφαση ώστε, σύμφωνα με όσα προστάζει η αρχαιολογική πρακτική, το αρχείο να μη διασπαστεί αλλά να φυλαχθεί –όσο το δυνατόν– ενιαίο. Ήταν μια απόφαση που συμπληρώνει και την απόφαση της Διοικητικής Επιτροπής του Μουσείου Μπενάκη να του αφιερώσει τα Αρχαία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής και να τιμήσει με αυτόν τον τρόπο την πολύπλευρη, άοκνη και συνεχή προσφορά του.

Παράλληλα και συμπληρωματικά, έρχεται στο Μουσείο και το αρχείο της Λασκαρίνας Μπούρα, το οποίο είχε φυλάξει ο ίδιος σαν κομμάτι του δικού του αρχείου, με τη σύμφωνη, βέβαια, γνώμη του αδελφού της, Δημήτρη Φιλιπίδη.

Πέρα από την ανυπολόγιστη αξία του αρχείου του, ανεκτίμητη ήταν και παραμένει για όλους εκείνους που τον γνώρισαν και συνεργάστηκαν μαζί του η προσωπική γνωριμία και επαφή με τον Αρχιτέκτονα, τον Καθηγητή, τον Επιστήμονα, τον Δημιουργό, τον Δάσκαλο, τον Άνθρωπο.

...και η φωτογραφική ματιά ενός βυζαντινολόγου

Η συμβολή του αείμνηστου Χαράλαμπου Μπούρα στα Φωτογραφικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη υπήρξε πολύχρονη, πολυδιάστατη αλλά πάνω απ' όλα ουσιαστική. Την ιδιαίτερη σχέση που είχε αναπτύξει με το Τμήμα έρχεται να σφραγίσει η πρόσφατη δωρεά του φωτογραφικού του έργου από τη σύζυγό του, Κορνηλία Χατζηασλάνη-Μπούρα.

Η συνειδητοποίηση της τεκμηριωτικής αξίας της φωτογραφίας και η επιτακτική ανάγκη για τη διαφύλαξη της παραμελημένης φωτογραφικής μας κληρονομιάς οδήγησαν, το 1973, στην ίδρυση των Φωτογραφικών Αρχείων του Μουσείου Μπενάκη. Η ιδέα της συγκρότησης στο Ίδρυμα ενός ξεχωριστού Τμήματος με στόχο τη συγκέντρωση εποπτικού υλικού βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, σχετικού με μνημεία και αντικείμενα, ανήκει στην κυρία Αμιλία Γερουλάνου.

Την πολιτική του Τμήματος χάραξε ο τότε διευθυντής του Ιδρύματος Άγγελος Δεληβορριάς, υπογραμμίζοντας ότι «με τη φωτογραφία αποτυπώνεται σε μια δεδομένη στιγμή, η μορφή, ο διάκοσμος και η κατάσταση της διατηρήσεως ενός αντικειμένου –είτε πρόκειται για αρχιτεκτονικά δημιουργήματα είτε για μεμονωμένα έργα τέχνης– έτσι ώστε, και αν ακόμη το ίδιο το αντικείμενο χαθεί ή υποστεί μετέπειτα φθορές, να διατηρηθεί τουλάχιστον η απεικόνισή του». «Με αυτή την έννοια», συνεχίζει, «ένα φωτογραφικό αρχείο να είναι ένα εργαστήριο που προσπαθεί να προστατέψει την ιστορική μνήμη από την ισοπεδωτική εισβολή του νεωτερισμού»¹.

Τον τεκμηριωτικό χαρακτήρα της φωτογραφίας και την αδιάψευστη ακρίβεια της περιγραφής της αναγνωρίζει ήδη ο Χαράλαμπος Μπούρας κάποια χρόνια νωρίτερα, όταν, με την ιδιότητα του καθηγητή της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, εισηγείται την ανάγκη δημιουργίας ενός Κέντρου Τεκμηρίωσης των Αρχιτεκτονικών Μνημείων της Επικράτειας. Από την έδρα αυτή αλλά και στη συνέχεια από την αντίστοιχη θέση στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο συγκροτεί, με προσωπική κυρίως εργασία, το Αρχείο των Μνημείων της Ελλάδας και τη Φωτοθήκη του, ένας θησαυρός φωτογραφιών, σχεδίων και βιβλιογραφικών πηγών, στη διάθεση του ερευνητή, με σκοπό την πλήρη γνώση και κατανόηση ενός μνημείου, προϋποθέσεις απαραίτητες, όπως υποστήριζε, για την προστασία, συντήρηση και αποκατάσταση των μνημείων της ελληνικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Στις αρχές του 1974, χάρη στη φροντίδα του, παρελήφθησαν από το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης περίπου 10.000 αντίγραφα των δελτίων του «Αρχείου των Μνημείων της Ελλάδας».

Κατά τις πρώτες προσπάθειες ταξινόμησης και καταγραφής της φωτογραφικής συλλογής του Τμήματος, η αλησμόνητη Λασκαρίνα Φιλιππίδου-Μπούρα, η οποία εργαζόταν τότε εθελοντικά στο Μουσείο Μπενάκη, συστήνει την εφαρμογή του «Κανονισμού Οργανώσεως Φακέλων των Μνημείων» του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, όπως τον είχε συντάξει ο Χαράλαμπος Μπούρας, παραδίδοντας με κάθε λεπτομέρεια τις σχετικές οδηγίες. Έτσι, οι γνώσεις του, η μεθοδικότητα και η εμπειρία του από τη σχολαστική οργάνωση του προαναφερθέντος Αρχείου αποτέλεσαν τις κατευθυντήριες γραμμές κατά την αρχειοθέτηση της τότε μικρής φωτογραφικής συλλογής του Μουσείου.

Η συμβολή του Χαράλαμπου Μπούρα στα Φωτογραφικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη δεν περιορίζεται μόνο στην οργάνωση και διαχείριση του υλικού, αλλά ο ίδιος και η Λασκαρίνα Φιλιππίδου-Μπούρα μεριμνούν και για τον εμπλουτισμό της συλλογής σε τακτά χρονικά διαστήματα. Ήδη από τον Ιούνιο έως τον Δεκέμβριο του 1973 παραδίδουν, σε πέντε δόσεις, 760 περίπου φωτογραφικές εκτυπώσεις βυζαντινών μνημείων, επιλεγμένες από τα αρνητικά τους². Το υλικό αυτό συνοδεύει αναλυτικός κατάλογος όπου αναφέρονται οι προσωπικοί τους

¹ Άγγ. Δεληβορριάς, «Το Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη», εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 26 Ιουνίου 1977.

² Πρβλ. α/α εισαγ. 3327-3660, 4302-4375, 4525-4596, 6968-7043,

7133-7235, 7451-7551. Τον Ιούνιο του 1973 αγοράστηκαν από το Μουσείο Μπενάκη εκτυπώσεις φωτογραφιών βυζαντινών μνημείων από το Φωτογραφικό Αρχείο της έδρας της

ταξινομικοί αριθμοί, το θέμα και ο χρόνος λήψης, ακόμα και το *format* των φωτογραφιών³. Δύο χρόνια αργότερα, τον Απρίλιο του 1975, καταθέτουν 1.560 επιπλέον φωτογραφίες συμπληρώνοντας τα θεματικά κενά που υπήρχαν.

Οι φωτογραφίες τους, αφού καταγράφηκαν, επικολλήθηκαν στις ειδικές καρτέλες και ταξινομήθηκαν τοπογραφικά, ακολουθώντας πάντα τις δικές του οδηγίες, και τέθηκαν στη διάθεση του ερευνητικού κοινού. Τα χρόνια που ακολούθησαν, επικοινωνούσαμε συχνά μαζί του, όταν κάποιος μελετητής επιθυμούσε να αποκτήσει κάποια από τις εικόνες και στη συνέχεια αναλάμβανε ο ίδιος με μεγάλη ευχαρίστηση να διεκπεραιώσει το αίτημα.

Την άνοιξη του 1992, τρία χρόνια μετά τον πρόωγο θάνατο της Λασκαρίνας Φιλιππίδου-Μπούρα, δωρίζει τα 8.500 slides που εκείνη είχε αποτυπώσει κατά τις έρευνες της σε μνημεία και μουσεία της Ελλάδας και του εξωτερικού. Το μεγαλύτερο μέρος του πολύτιμου αυτού υλικού καλύπτει χρονικά τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο, ενώ ένα μικρότερο αναφέρεται σε αρχαία μνημεία. Οι έγχρωμες διαφάνειες παραδόθηκαν άριστα ταξινομημένες, σε φορείς προβολής και συνοδευόμενες από έντυπο θεματικό κατάλογο.

Το καλοκαίρι του 2015, λίγους μήνες πριν από τη μεταφορά των Φωτογραφικών Αρχείων στις νέες εγκαταστάσεις της οδού Πειραιώς, ο Χαράλαμπος Μπούρας παραχωρεί όλον τον προσωπικό του φωτογραφικό εξοπλισμό. Οι μηχανές Rolleiflex, Minolta και Pentax, καθώς και διάφοροι φακοί, φωτόμετρα και τρίποδα εμπλούτισαν σημαντικά τη συλλογή των ιστορικών φωτογραφικών μηχανών που φυλάσσονται στο Τμήμα.

Λίγο μετά τον θάνατό του, η οικογένειά του αποφασίζει να ορίσει το Μουσείο Μπενάκη θεματοφύλακα του έργου του, με τη βεβαιότητα ότι θα το διαχειριστεί με σεβασμό και με την αρμόζουσα δεοντολογία, τόσο ως προς τη φύλαξη του όσο και ως προς την αξιοποίησή του⁴. Με την πρωτοβουλία της αυτή ουσιαστικά προσφέρει το πολύτιμο αρχείο του Χαράλαμπου Μπούρα στην πολιτιστική κληρονομιά της χώρας του και στην ιστορία της.

Συνολικά παραχωρήθηκαν 85 ντοσιέ με περίπου 25.000 αρνητικά, οι λήψεις των οποίων πραγματοποιήθηκαν από το 1965 έως το 2014. Περίπου 4.000 εκτυπώσεις από τα αρνητικά αυτά εμπεριέχονται στους φακέλους που κατατέθηκαν στα Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής. Ο τρόπος με τον οποίο έχουν ταξινομηθεί και αριθμηθεί, είναι παραδειγματικός. Τα αρνητικά είναι χωρισμένα ανάλογα με το μέγεθός τους και τοποθετημένα σε χρονολογική σειρά. Τα ντοσιέ σε αύξουσα αρίθμηση περιλαμβάνουν το καθένα 20 φιλμς, τις αντίστοιχες εξ επαφής εκτυπώσεις (*contact*) καθώς και αναλυτικό κατάλογο των θεμάτων, άλλοτε δακτυλογραφημένο και άλλοτε χειρόγραφο. Η πρόσβαση στο πολύτιμο αυτό υλικό διευκολύνεται από το ευρετήριο θεματικής αναζήτησης, το οποίο ο ίδιος είχε καταρτίσει.

Η θεματολογία τους αφορά σε μνημεία και αντικείμενα κυρίως βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, ενώ δεν λείπουν οι απεικονίσεις αρχαιοτήτων της κλασικής περιόδου (Εικ. 5, 6). Ο φακός του Χαράλαμπου Μπούρα επεξεργάζεται με προσοχή το θέμα του, το παρακολουθεί περιμετρικά, μελετώντας την αρχιτεκτονική κατασκευή ενός κτίσματος και εστιάζοντας σε συγκεκριμένες δομικές λεπτομέρειες. Η ματιά του είναι γεωμετρική και απόλυτη. Είναι ακριβής και τηρεί τις αρχιτεκτονικές συμμετρίες. Είναι εμφανής η προσπάθεια γνωριμίας και κατανόησης του κτίσματος μέσα από την ιδιαίτερα λεπτομερή φωτογραφική τεκμηρίωση. Όταν η φωτογραφική τεχνολογία τον προδίδει, επεμβαίνει στο αρνητικό με τη γνωστή στους φωτογράφους μέθοδο του *κροπαρίσματος* για να πλησιάσει πιο κοντά στο θέμα του (Εικ. 7).

Αν και πολύ σπάνια θα παρασυρθεί και θα αποτυπώσει στο ίδιο φιλμ κάποιο άλλο θέμα, ωστόσο διακρίνουμε κάποιες ενδιαφέρουσες γενικές απόψεις πόλεων, όπου τα μνημεία απεικονίζονται ενταγμένα στον πυκνό πολεοδομικό ιστό (Εικ. 8).

Σήμερα, οι φωτογραφίες του Χαράλαμπου Μπούρα φυλάσσονται δίπλα στα αρχεία της αείμνηστης Ρένας Ανδρεάδη και της αρχιτέκτονος Μαρίας Ζαγορησίου, οι οποίες, όπως και εκείνος, με τον φακό τους μερίμνησαν για την καταγραφή και διάσωση της ιστορικής μας μνήμης.

Ιστορίας της Τέχνης του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

³ Βλ. Αιμ. Γερούλιανου, «Έκθεση εργασιών Φωτογραφικού Αρχείου, από 18 Ιανουαρίου 1973 έως 18 Ιανουαρίου 1974», κατατεθειμένη στα Αρχεία Μπενάκη.

⁴ Οι εργασίες αποδελτίωσης των θεμάτων με στόχο την ανάρτηση ενός ενδεικτικού καταλόγου στην ιστοσελίδα του Μουσείου Μπενάκη έχουν ήδη ξεκινήσει.

Εικ. 5. Άρτα, Άγιος Νικόλαος της Ροδιάς. Φωτογραφία του Χαράλαμπου Μπούρα, Ιούνιος 1970.

Εικ. 6. Κύπρος, Πάφος. Το βυζαντινό κάστρο «Σαράντα Κολώνες». Φωτογραφία του Χαράλαμπου Μπούρα, Δεκέμβριος 1970.

Εικ. 7. Αθήνα, Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Θραύσμα από μεταβυζαντινό κιονόκρανο, «κροπάρισμα». Φωτογραφία του Χαράλαμπου Μπούρα, 1968.

Εικ. 8. Ναύπλιο. Φωτογραφία του Χαράλαμπου Μπούρα, Ιούνιος 1973.

Natalia Boura – Alikı Tsirgialou

THE CHARALAMBOS BOURAS ARCHIVE IN THE BENAKI MUSEUM: THE KNOWN AND THE UNKNOWN SIDE OF THE ARCHITECT AND THE PHOTOGRAPHIC LOOK OF A BYZANTINIST

The motive for this presentation was the decision of the family of Professor Charalambos Bouras to donate his personal archive to the Benaki Museum. This initiative came as confirmation of his own wish, since he had already donated part of his archive to the museum. The family's decision to donate all his material to the

Benaki Museum was a conscious one as, according to archival practice, archives should not be broken up, but preserved in their integrity as much as possible. This donation complements in a way the decision of the Benaki Museum Board of Trustees to name the Modern Greek Architecture Archives after him, thus honoring

his multidimensional, steadfast and continuous contribution.

The Modern Greek Architecture Archives (MGAA) were founded in April 1995. One of its founding members was Charalambos Bouras, member of the Board of Trustees of the Benaki Museum since 1990. In 1997, he donated part of his personal archive – student projects and drawings from his thesis with Dimitris Pikionis (Fig. 1) – as a confirmation of his support to this new institution. The current donation includes meeting minutes from various committees of which he was member, studies for a considerable number of monuments in Greece and his survey drawings and proposals, complementing his studies of the monuments.

On close examination the donated material reveals the unique and multifaceted personality of Charalambos Bouras, the dedication of the scholar to the object of his study and his productivity, as well as the vast amount of knowledge he unequivocally possessed.

Both his theoretical work and the studies of particular monuments will be safeguarded from now on in the MGAA. We consider his survey drawings amongst the most valuable archival material, as they constitute an original source of information for future researchers, students of the history of architecture and restoration architects (Figs 2, 3).

We should note that he submitted his last study for publication on the 15th of July 2016.

An element of surprise was the set of miniature sketches he allowed to enter into his studies; a folder named “Leisure Sketches”, sketches made up just for his own pleasure, the pure expression of his thoughts and the imprint of his artistic sensitivity, which he kept only to himself (Fig. 4). The subjects range from ancient to Byzantine, from vernacular to imaginary settlements, from details and portraits to abstract sketches, even some more playful subjects, some of which are repeated almost emphatically.

Charalambos Bouras’ relationship with photography is unique; as a professor of the history of architecture at the Aristotle University of Thessaloniki he had acknowledged the documentary nature of the medium and had stressed the need for the creation of a *Documentation Center of Greek Architectural Monuments*. From the aforementioned position, and later as professor of

the Polytechnic School of Athens, he established, mainly with his personal work, the Archive of Monuments of Greece; a rich collection of images, photographs and references made available to the researcher, providing comprehensive knowledge and understanding of monuments, a prerequisite for the protection, preservation and restoration of monuments of the Greek architectural heritage. In 1974 he donated to the Photographic Archives of the Benaki Museum 10.000 duplicate photographs of this collection.

Charalambos Bouras and his wife at that time Laskarina Philippidou-Boura contributed to the enrichment of the department’s collection at regular intervals. From June 1973 to April 1975, they gradually delivered approximately 2.320 photographic prints of Byzantine monuments produced from their negatives.

In the spring of 1992, three years after the premature death of Laskarina Philippidou-Boura (†1989), he donated the 8.500 color slides she had captured during her research; the bulk of this valuable material depicts monuments of the Byzantine and post-Byzantine period, while the rest refers to ancient monuments.

In the summer of 2015, a few months before the transfer of the Photographic Archives to their new premises on Pireos Street, Charalambos Bouras handed over all his personal photographic equipment. His Rolleiflex, Minolta and Pentax cameras, as well as various lenses, photometers and tripods, significantly enriched the collection of historical cameras stored within the Department.

A few months ago, Charalambos Bouras’ family handed over 25.000 negatives to the Photographic Archives; photos taken between 1965 and 2014 accompanied by a detailed catalog. Their subject matter concerns monuments and artefacts mainly of Byzantine and post-Byzantine art as well as antiquities of the classical period (Figs 5-8).

Beyond the immeasurable value of his archive, it is the personal acquaintance and contact with the Architect, the Professor, the Scholar, the Creator, the Master, the Man that remain invaluable.

Architect, Benaki Museum / Modern Greek Architecture Archives, boura@benaki.gr

Photography Historian, Benaki Museum / Photographic Archives, tsirgialou@benaki.gr